

Dr D.A.Wittop Koning

HET LEZEN VAN OUDE RECEPTEN

Een van de problemen in de beoefening van de geschiedenis van de geneeskunde en farmacie is wel het lezen van oude recepten. De moeilijkheden zitten niet alleen in het oude schrift; dat is immers een algemeen probleem bij de beoefening van de geschiedenis. De specifieke problemen beperken zich ook niet tot de recepten in handschrift, maar komen evenzeer voor bij gedrukte voorschriften. Onder een recept zou ik dan ook niet slechts het met de hand geschreven verzoek van de medicus aan de apotheker willen verstaan, waarvan in verhouding trouwens weinig is bewaard gebleven.

De voorkomende moeilijkheden zijn te verdelen in:

1. moeilijkheden met de latijnse taal
2. moeilijkheden met de namen der geneesmiddelen
3. moeilijkheden met de nomenclatuur
4. moeilijkheden met maten en gewichten
5. moeilijkheden met gebruikte afkortingen
6. moeilijkheden met alchemistische tekens

Moeilijkheden met medische termen liggen eigenlijk niet op de weg van de apotheker, maar ze komen in recepten natuurlijk wel voor. Hiervoor gebruikt men het *Lexicon medicum renovatum* van Stephanus Blancardus.

1. Moeilijkheden met de latijnse taal.

Al bent U, als rechtgeaard historicus, een uitstekend latinist, ook voor U heeft het potjeslatijn zijn specifieke moeilijkheden. Het kan dan ook voorkomen dat leerlingen voor het apothekersassistentsexamen ondanks zes jaar gymnasium een onvoldoende hebben voor latijn. Laat ik proberen iets van deze moeilijkheden te schetsen:

Het recept begint met de R uit het oog van Horus, die we schrijven als Recipe = "neem van", een gebiedende wijs in enkelvoud. Hierdoor komen alle namen van de geneesmiddelen in de tweede naamval te staan, de hoeveelheden echter niet. Dus: neem van dit of dat zoveel grammen. U komt dus al een heel eind door van de conjugaties de gebiedende wijs te leren en van de declinaties de nominativus die meestal gelijk is aan de accusativus en de genitivus. Daarmede zijn we er helaas niet ! Er zijn natuurlijk weer uitzonderingen, die in ons geval echter veelal regel zijn.

Woorden als fructus en spiritus behoren tot de vierde declinatie en niet tot de tweede. Zij hebben in de genitief dus spiritūs. Tot de vijfde declinatie behoort het in het gebruik veel voorkomende woord dies = dag, genitief

diei. Meestal komt het voor met het voorzetsel "de" dat de ablativus regeert, dus: quinqies de die.

Dan het eigenlijke potjeslatijn, dat wil zeggen de verbuiging van oorspronkelijk griekse woorden met latijnse uitgangen. Voorbeelden: aloë, genitief aloes (1e declinatie) en gramma, grammatis (3e declinatie), accusativus: gramma, meervoud genitief: grammatum, accusatief: grammata.

Dan zijn natuurlijk de hoofd- en rangtelwoorden van groot belang. Ik herinner aan 18 en 19: resp. duodeviginti en undeviginti. Procenten (%) wordt "partes centesimas". Het getal achter de komma moet men liever uitdrukken in milligrammen, dan pogingen te doen het in duizendste delen uit te drukken.

Tot 1958 werden de namen van de simplicia in de bereidingen in het meervoud gesteld, b.v. Tinctura Aurantiorum. Na 1958 gebruikt men slechts één oranjeschil en wordt het Tinctura Aurantii.

Conclusie: declinaties (zonder de 5e naamval), nog eens ophalen voor het zelfstandig en bijvoegelijk naamwoord. Telwoorden leren en van de conjugaties de gebiedende wijs en, eventueel, de aanvoegende wijs: da = geef, detur = het worde gegeven.

2. Moeilijkheden met de namen der geneesmiddelen

De geneesmiddelen zijn te verdelen in enkelvoudige = simplicia en samengestelde = composita. De namen van vertalingen van de enkelvoudige geneesmiddelen zijn in de loop der eeuwen nog al eens aan verandering onderhevig geweest, vooral vóór de binaire nomenclatuur van Linnaeus werd ingevoerd. Voor de middeleeuwen zijn de namen der geneesmiddelen op te zoeken in glossaria, zoals Vandewiele (1965) die heeft opgenomen in zijn tekstuitgaven van het *Liber Magistri Avicenne* en de *Herbarijs*. Dan volgen de registers in verschillende talen in de latere uitgaven van het kruidboek van Dodonaeus (1979). Voor de 18e eeuw is het *Woordenboek...der enkele Droogerijen* (1743) van Nicolaas Lemery uitstekend bruikbaar. Hierin staan, evenals bij Dodnaeus, ook de afleidingen van de namen en de namen in enkele vreemde talen.

In het recept gaat het deel van de plant of dier dat gebruikt werd voorop:

Radix = wortel, Rhizoma = wortelstok, Cortex = bast, Lignum = hout

Folium = blad, Petalum = bloemblad, Fructus = vrucht, Semen = zaad.

Dit wordt veelal slechts eenmaal aangegeven en zonder aanhalingstekens voortgezet. Dus:

Fructus Anisi	en niet	Fructus Anisi
Foeniculi		Foeniculi

Galenische preparaten zijn aangegeven als Tinctura, Extractum, Spiritus, Aqua, Decoctum, Infusum, Oleum enz.

Voor de samengestelde geneesmiddelen is het *Apothekers Woordenboek* (1755) van Kornelis Elzevier vrijwel het enig bruikbare, maar helaas is het boek bijzonder zeldzaam. Elzevier heeft hier alle samengestelde preparaten bijeengebracht, uit alle pharmacopeeën die hij in handen heeft kunnen krijgen, en dat zijn er zeer vele. Hij rubriceert niet op bereidingsvorm, maar op naam van het geneesmiddel: *Pilulae aloephangae* op A en niet op P. Daar vindt men dan de voorschriften uit al die pharmacopeeën, waarbij aangegeven de verschillen in samenstelling en een commentaar van de schrijver over de beste bereidingswijze enz.

Heel moeilijk wordt het wanneer men bijvoorbeeld een copie van het journaal van een scheepschirurgijn in handen heeft. Hier zijn de geneesmiddelen door de schrijver, soms op het gehoor opgeschreven en is het heel moeilijk uit te vinden wat de bedoeling is geweest. Voorbeeldig uitgewerkt zijn de journalen van de chirurgijn, verbonden aan de ontdekkingsreis van Willem Hesselsz de Vlamingh in de jaren 1696-1697. Ze zijn door de Linschotenvereniging uitgegeven met een lijst van pharmaceutische termen.

3. Moeilijkheden met de nomenclatuur

De nomenclatuur van onze geneesmiddelen is met de verschillende pharmacopeeën nog al eens veranderd. Nu eens hadden we een duitse nomenclatuur, dan weer bijvoorbeeld in de franse tijd, een franse.

Het is de verdienste van Vandewiele (1929) geweest in zijn leerboek twee lijsten van synoniemen op te nemen, één van de officiële namen naar volksnamen en oudere namen, en één omgekeerd.

Het is natuurlijk mogelijk met behulp van de nomenclatuur tot een zekere datering te komen.

4. Moeilijkheden met maten en gewichten

Het hier te lande tot 1872 gebruikte medicinale gewicht stamt uit Neurenberg, waar in 1546 ook de eerste pharmacopee benoorden de Alpen ontstond.

Het pond was $\frac{3}{4}$ van het handelspond en werd verdeeld in onzen, drachmen, scrupels en greinen, die door de bijbehorende tekens werden weergegeven.

Ⓕ	medicinaal pond	369.126 gram	nå 1820: 375.00 gram
℥	medicinaal ons (x 12)	30.760 gram	31.250 gram
ʒ	medicinaal drachme (x 8)	3.845 gram	3.906 gram
ʒ	medicinaal scrupel (x 3)	1.282 gram	1.302 gram
ʒ	medicinaal grein (x 10)	0.064 gram	0.065 gram

N.B. gr betekent grein en niet gram !

SYMBOLS WITH THEIR MEANINGS					
1	☉ solutio	48	⊗ sal ammoniacus	97	⊕ sal alcalinus
2	☄ re praecipitare	49	♁ tartarus	98	⊕p sal alc. purus (causticus)
3	☉ solutio	50	+ , ☿ acida, acetum	99	⊕v potassium
4	☄ re vaporare	51	✱ acetum destillatum	100	⊕m natrum
5	☄ re digerere	52	XX, ☽ crystalli	101	⊕± sal neutralis
6	☄ re digestio	53	☿ silex	102	☉+ sal metallicus
7	☄ re coquere	54	○ alumen	103	⊕^, ⊕v alcalia fixa
8	☄ re incinerare	55	⊖ nitrum	104	⊕v, ⊕^ alcalia volatilia
9	☄ re pulverisare	56	♁ sulphur	105	⊕±, ☉ sal tartari
10	☄ re fundere	57	♁ phosphorus	106	⊕v vitriolum
11	☄ re calcinare	58	☄ phlogiston	107	⊕v ♀ vitriolum cupri
12	☄ re destillare	59	⊖, ○, ○ oleum	108	⊕v ♂ vitriolum ferri
13	☄ re sublimare	60	☄ tinctura	109	⊕v ♂ vitriolum zinci
14	aa, aaa ana	61	⊕, ☄ sapo	110	⊕ viride aeris, aerugo
15	aaa, aaa amalgama	62	☄, ☄ urina	111	☄ cinis, cineres clavellati
16	∴ arena	63	XX, xx vitrum	112	☄ acidum carbonicum
17	⊕ minera	64	☄ regulus	113	⊕v acidum vitriolicum
18	♁ balneum maris	65	○ aurum, sol	114	⊕, > ⊕ acidum nitricum
19	♁ vaporis balneum	66	☾ argentum	115	☄ ⊕v spiritus vitrioli
20	☄ retorta	67	♀ cuprum, aes	116	☄ ⊕ spiritus nitri
21	☄ recipiens	68	♂ ferrum	117	☄v, ☄ spiritus vini
22	☄ cucurbita	69	♂ chalybs	118	☄ ♀ spiritus tartari
23	♁ alembicus	70	☄ stannum	119	☄ ☄ae spiritus urinae
24	+ , X, ☄ crucibulum	71	♁ plumbum	120	☄ aqua fortis
25	SSS stratum super stratum	72	♁ mercurius	121	☄ aqua regis
26	☄ pulver	73	☄ mercurius sublimatus corrosivus	122	☄ sal sedativum
27	☄ libra	74	☄ mercurius praecipitatus	123	+ ☄ acidum boracicum
28	☄ drachma	75	♁ antimonium	124	+ ☄ acidum tartarosum
29	☄ uncia	76	♁ orichalcum	125	+ ☄ acidum phosphoricum
30	☄ scrupulus	77	♁, ♂ magnesium (manganese)	126	+ ☄ acidum urinae, phospho
31	♂ dies ♀ nox	78	⊕ zincum	127	+ ⊖ acidum salis
32	X, 8 hora	79	☿ bismuthum	128	⊕+o acidum arsenici
33	☄ mensis	80	⊖ arsenicum	129	☄ acidum fluoricum
34	⊕ corpora volatilia	81	☄ regulus niccolli	130	+ ⊕ acidum oxalicum
35	☄ corpora fixa	82	♁ regulus cobalti	131	+ ☄ acidum benzoicum
36	☄ sublimatum, spiritus	83	⊕ platinum	132	☄ acidum formicarum
37	☄ caput mortuum	84	♁ uranium	133	+ ☄ acidum prussicum
38	☄ ignis	85	☄ auripigmentum	134	+ ⊕ acidum succinicum
39	☄ aer	86	☄ cinnabaris	135	+ m acidum minerale
40	☄ aqua	87	☄ cancer (crab)	136	+ v acidum vegetabile
41	☄ terra	88	c.c. cornu cervi	137	+ a acidum animale
42	⊖ sales	89	☄ calx (lime)	138	☄ ⊕v oleum vitrioli
43	⊕c sal communis	90	☄ calx viva	139	☄ oleum empyreumaticum
44	⊕la, ☄ salia	91	☄ aqua calcis	140	☄ R ☄isatus tartar tartarisati
45	⊕ sal neutrum, salsum, enixum	92	☄ magnes	141	☄ oleum essentiale
46	☄ borax	93	☄ magnesia, terra murliatica	142	☄ aether
47	⊕, ☄ alcalia	94	☄ sal amarus	143	⊕ saccharum
		95	☄ argilla	144	☄ resina
		96	☄ terra ponderosa	145	☄ gummi

Uit: Partington, J.R., *A History of Chemistry*, (London: Macmillan St. Martin's Press, 1969), p.769.

In de arabische geschriften is de dirhem = drachme anders. Hiermede moet men met voorschriften uit die tijd rekening houden.

In Gent was het medicinale pond slechts 275.35 graam, maar de verdeling gelijk, zodat een ons 22.95 gram, een drachme 2.87 gram, een scrupel 0.956 gran en een grein 0.048 gram werd.

Een half wordt aangegeven door de S of door β . Het aantal eenheden wordt aangegeven in romeinse cijfers; de laatste i wordt als j geschreven. Gelijke delen = $\bar{a}\bar{a}$ (ana). Het handelspond had dus 16 van dezelfde onzen. Deze werden verdeeld in 2 lood en verder in onderdelen als $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{16}$ lood. Naast deze nauwkeurige wijze van aangeven bestonden er allerlei andere. Naast de nog gebruikte eetlepel, paplepel, theelepel b.v. nog:

pugilus is een greep tussen duim en vinger (2 - 5 gram
manipulus is een handvol (15 - 20 gram)

5. Moeilijkheden met gebruikte afkortingen

De afkortingen zijn dezelfde als die nog altijd worden gebruikt. Ze zijn te vinden in de leerboeken, zoals van Vandewiele (1929), p.23-29.

Daarnaast zijn er inkortingen die nog voortduren in b.v. Decal voor: Decoctum Carrageen cum Aqua Lauracerasi, L L Sydenham voor: Laudanum liquidum Sydenhami (Tinctura Opii crocata) en L.A.M.Hofm. voor: Liquor anodynus mineralis Hoffmanni (Aether cum Spiritu).

6. Moeilijkheden met alchemistische tekens

Er kunnen in recepten alchemistische tekens voorkomen, waarvan men dikwijls in oude pharmacopeeën een lijstje aantreft. Een handig boekje hiervoor is het *Lexikon alchemistisch-pharmazeutischer Symbole* van Schneider (1962), dat alfabetisch op geneesmiddel is ingericht. Aangezien men echter meestal omgekeerd moet werken is het oude boek van Lüdy, *Alchemistische und chemische Zeichen* (1928) te prefereren. Dit is ingedeeld naar de vorm van de tekens, hetgeen makkelijker zoekt (zie p.88).

Literatuur

- Blankaart, S., *Lexicon medicum*, (Reprint Hildesheim: Olms, 1973).
- Dodonaeus, Rembertus, *Stirpium historiae pemptades sex sive libri XXX*, (Reprint Nieuwendijk: De Forel, 1979).
- Elzevier, Kornelis, *Lexicon Galeno-chymico-pharmaceuticum, of Apothekers woordenboek, vervattende de voorschriften der samengestelde geneesmiddelen, die in alle bekende Dispensatorien worden gevonden. Uit alle, zoo oude als nieuwe Artsenijboeken, bij een gebragt, met elkander vergeleken en verrijkt met Aenmerkingen, rakende de bekwaamste, kortste en krachtigste wijze van Bereiding, en de hoeveelheid der Gifte*, (Amsterdam 1755) 2 dln.
- Groot, J. de, *Handleiding bij de opleiding tot apothekersbediende. I. Beginselen der Latijnsche taal*, (De Rijp 1892) 3e dr.
- Lemery, Nicolaas, *Woordenboek of algemeene verhandeling der enkele droogeryen, behelzende derzelve verscheide benamingen oorsprong, verkiezing, beginsels, woords-oorsprongkelijkheden en alle byzondere eigenschappen, die in de dieren, planten, en bergstoffen gevonden worden. In het Nederd. gebragt door C. van Putten Pz med. dr. en Isaac de Witt chirurg*, (Rotterdam 1743).
- Lüdy, F., *Alchemistische und chemische Zeichen*, (Mittenwald 1928).
- Rogge, Y.H. en L. van Itallie, *Opwyrdas Latijnsche-Nederlandsch Woordenboek op de Pharmacopoea Nederlandica met beknopte omschrijving van kunstwoorden en eigennamen, herzien en in overeenstemming gebracht met de Editio III*, (Amsterdam 1892).
- Schneider, W., *Lexicon alchemistisch-pharmazeutischer Symbole*, (Weinheim 1962).
- Schröder, M.J., *Leerboek der Recepteerkunde*, bewerkt door P. van der Wielen, (Groningen 1929) 7e dr.
- Schröder, M.J. en H.G. de Zaayer, *Handleiding bij het onderwijs in receptuur*, bewerkt door P. van der Wielen, (Groningen: Wolters, 1912) 3e herz. dr.
- Vandewiele, L.J., *De "Liber magistri Avicenne" en de "Herbarijs". Middelnederlandse handschriften uit de XIVe eeuw*, (Brussel 1965) (Verhandelingen Kon. Vlaamsche Acad. Wet., Lett. en Schone Kunsten van België, jrg. 27, nr 83).
- Wittop Koning, D.A. en G.M.M. Houben, *2000 jaar Nederlandse gewichten*, (Lochem: De Tijdstroom, 1980).

Receipt on all the to
Dimitri

For matricaria 4 loot
Herb Artemisia 2 loot
Corticis ligni 10 lb
E i loot

Die. Receipt is yet given, so ten April
in the Her. & Lib. de la Cour. M. a.
one l. 8. 1/2
in - Grammaire 1741

Py. no. postamb.
no. althea
agnite a 24
not podquarant 24
... la cipant 24
no. matricaria
althea
... leave lavender a m. u.
... matricaria
... in the 20. 4
... read 24
...
18 unius (C. ...)

Blayus Divers. Paper
L. H. M. Paper 33
Ant. F. ...
L. L. ...

Digma ...
...
...